
OMONIMII REALIZATE PRIN ETIMOLOGIE POPULARĂ: CARTE ȘI ROATĂ*

DE

Ț.H. HRISTEA

I

După cum se știe, substantivele feminine, terminate în limba franceză în *e* mut, pătrunzînd în romînă, au suferit două tratamente diferite :

a) Unele au rămas cu pronunțarea din limba franceză, dar și-au schimbat în romînă genul, devenind neutre : fr. *danse* (fem.) > rom. *dans* (n), fr. *extase* (fem.) > rom. *extaz* (n), fr. *marche* (fem.) > rom. *marș* (n) etc.

b) Altele (mult mai numeroase) și-au menținut genul, dar au primit în romînește desinența *ă* : *bourse* > *bursă*, *cocarde* > *cocardă*, *étape* > *etapă*, *méthode* > *metodă*, *serviette* > *servietă* etc¹.

Fr. *carte postale* (care se încadrează în ultima categorie) trebuia să dea normal în limba romînă *cartă poștală*. Într-adevăr, așa s-a spus la

* Abrevierile pe care le vom folosi sînt următoarele: *Arhiva*: „*Arhiva*”. Organul societății istorico-filologice din Iași (1921—1940); CADE: I. A. Candrea — Gh. Adamescu, *Dicționarul enciclopedic ilustrat*, Cartea romînească, București, 1931; DA: *Dicționarul limbii romîne*, tom. I, partea I (A-B) și partea a II-a (C), București 1930, 1940; tom. al II-lea, partea a 2-a (F-I), București, 1934 și fasciculele: I (I-Lacustru), București, 1937; II (Ladă-Lepădă), București, 1940; III (Lepădă-Lojniță), București, 1948; DLRLC: *Dicționarul limbii romîne literare contemporane*, în patru volume, Editura Academiei R.P.R., 1955—1957; DRG: Dr. H. Tiktin, *Dicționarul romîn german* (Rumänisch-deutsches Wörterbuch), tom I (A-C), București, 1903; tom. al II-lea (D-O), București, 1906, tom. al III-lea (P-Z), București, 1912; DU: Lazăr Șăineanu, *Dicționar universal al limbii romîne*, ediția a VI-a, Editura „Scrisul romînesc”, Craiova, 1929; *Jahresber.* II: Dr. Gustav Weigand: „*Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache*” (Rumänisches Seminar) zu Leipzig. Tom. II (1895); SCL: „*Studii și cercetări lingvistice*”, Editura Academiei R.P.R., 1950 și urm.

¹ Cf. și Gh. Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor*, București, 1938, p. 46—47.

început și (o bună bucată de timp) s-a și scris astfel pe cartoanele de formă dreptunghiulară, destinate corespondenței deschise. Astăzi însă toți vorbitorii de limbă română (inclusiv lingviștii) rostesc și scriu *carte poștală*, ceea ce înseamnă că această formă s-a generalizat și a devenit literară. Micul dicționar ortografic, ediția a II-a, p. 84 recomandă, chiar, să scriem *carte poștală* și, implicit, să și pronunțăm astfel. La *carte poștală* nu s-a putut ajunge decît prin confundarea neologismului *cartă* (< fr. *carte* < lat. *charta*) cu vechiul și mult uzitatul cuvînt românesc *carte* (< lat. *charta* < gr. *χάρτης*). Această confuzie s-a produs cu multă ușurință datorită faptului că cele două cuvinte *cartă* și *carte* erau aproape identice din punct de vedere formal. După cum era și normal, neologismul *cartă* a fost atras de termenul vechi și foarte cunoscut *carte* (1), care l-a înlocuit, în cele din urmă, în vorbirea tuturor.

Avînd în vedere că și „cartea poștală” este în fond tot o scrisoare, mulți ar fi înclinați să creadă că la producerea etimologiei populare în discuție a mai contribuit (pe lângă asemănarea formală) vechiul și regionalul semantism al cuvîntului *carte* (1) „scrisoare, epistolă, răvaș”. Această presupunere poate fi valabilă pentru un număr restrîns de vorbitori, de pildă, pentru acei țărani care, în perioada efectuării stagiului militar, primeau sau trimiteau acasă nu „scrisoare”, ci „carte”, folosind pentru aceasta nu un plic închis, ci, de cele mai multe ori, o *cartă poștală* care, în vorbirea lor, devenea *carte poștală*.

Pentru imensa majoritate a vorbitorilor care l-au transformat pe *cartă poștală* în *carte poștală*, invocarea vechiului și regionalului semantism al cuvîntului *carte*, ni se pare nefundată din următoarele motive :

1. *Cartă poștală* nu s-a transformat în *carte poștală* numai în mediul rural și anume în acele regiuni unde și astăzi cuvîntul *carte* mai înseamnă „scrisoare”. Confuzia se datorește în primul rînd (și mai ales) vorbitorilor aparținînd păturilor orășenești culte și semiculte. Aceștia au folosit cei dintîi cărțile poștale și ei sînt aceia care le folosesc și astăzi mai mult (țărani au corespondat și corespundează, încă, destul de puțin sau, în tot cazul, mai puțin decît primii).

2. Spre deosebire de unii țărani, subiectele vorbitoare din mediul urban nu folosesc cuvîntul *carte* cu înțelesul de „scrisoare” și nici nu știu măcar (în zdrobitoarea lor majoritate) că acest termen a avut cîndva sensul de „epistolă” — sens care se mai păstrează și astăzi regional. Nici chiar în ultimul sfert al veacului al XIX-lea (cînd s-au introdus la noi cărțile poștale¹) sensul de „epistolă” al lui *carte* nu mai era foarte familiar

¹ Mai devreme n-au putut exista deoarece în Franța (de unde noi le-am introdus) n-au început să fie folosite decît în urma legii din 19 decembrie 1872, cînd Statul francez a admis fabricarea și vinderea cărților poștale. În 1869 (deci cu trei ani mai înainte) ele fuseseră create în Austria (vezi Larousse du XX-e siècle, tom. II, p. 16).

vorbitorilor. Și aceasta fiindcă vechiul *scrisoare* „faptul de a serie, scris” etc. . . începuse de mult să fie folosit și cu sensul de „comunicare scrisă trimisă cuiva prin poștă sau prin intermediul unei persoane”. Iată un singur exemplu din *Cronica* lui Neculce : „. . . și i-au făcut toți **scrisori** la mână și au iscălit toți, și și împăratul”¹.

Din atestările pe care le fac dicționarele reiese că la sfârșitul sec. al XIX-lea și începutul celui de al XX-lea, *scrisoare* (cu actualul sens) era foarte răspândit nu numai în limba literară, ci și în vorbirea populară².

3. Alt argument, mult mai convingător, trebuie căutat în faptul că substituirea lui *cartă* prin *carte* nu s-a produs numai în cazul lui „cartă poștală”, ci și în alte sintagme în care neologismul *cartă* intră ca element component determinat, dar nu are nici o afinitate evidentă de ordin semasiologic cu „*scrisoare*”. Iată exemple :

1. *Carte de joc* î.l.d. *cartă de joc* (< fr. *carte à jouer*)
2. *carte de vizită* î.l.d. *cartă de vizită* (< fr. *carte de visite*)
3. *carte de intrare* î.l.d. *cartă de intrare* (< fr. *carte d'entrée*)
4. *carte de alegător* î.l.d. *cartă de alegător* (< fr. *carte d'électeur*)
5. *carte de identitate* î.l.d. *cartă de identitate* (< fr. *carte d'identité*)
6. *carte de student* î.l.d. *cartă de student* (< fr. *carte d'étudiant*)
7. *carte de circulație* î.l.d. *cartă de circulație* (< fr. *carte de circulation*)

8. *carte albă* î.l.d. *cartă albă* (< fr. *carte blanche* (fig.) „puteri depline”) „A da cuiva *carte albă*” (< fr. „*donner carte blanche à quelqu'un*”) înseamnă a-l împuternici să facă orice în numele tău.

Cineva ar putea totuși obiecta că între *carte* „volum” și *carte* „bucată de carton” se poate stabili o legătură chiar atunci când nu este vorba despre „cartea poștală” și chiar atunci când se face abstracție de vechiul și regionalul sens al lui *carte* (1) („*scrisoare*”). Nota comună celor două noțiuni ar consta în aceea că și *carte* (2) (indiferent dacă e vorba despre cartea de vizită, de intrare, de circulație etc.) conține anumite însemnări tipărite sau scrise cu mâna. Dar ce legătură semantică reală există între *carte* „volum” și „*carte de joc*” pe care, după cum se știe, nu este nimic scris? Avem multe motive să credem că în cazul confundării lui *cartă* cu *carte* a fost hotărâtoare paronimia sau evasiidentitatea formală a celor două cuvinte, nu voga lor înrudire semantică. Spre această concluzie ne conduce mai ales evoluția lui *carte de joc*, care, din multe puncte de vedere, are o situație cu totul specială. Ca un argument în sprijinul afirmației făcute mai sus merită să fie subliniat faptul că mult mai înainte de schimbarea lui *cartă poștală*

¹ Ion Neculce, *Letopiseșul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție îngrijită de acad. Iorgu Iordan, ESPLA, 1955, p. 281.

² Vezi, pentru aceasta, mai ales înregistrările din DLRLC (tom. IV, p. 69) din care reținem : „Foale verde de dudău, / Bădiș, bădișorul meu, / Trimesu-mi-ai la *scrisori*, / Că-n curind, bade, te-nsori”. Jarnik-Bîrseanu, *Doine și strigături din Ardeal*, București, Edițiunea Academiei Romîne, 1885, p. 251.

în *carte poştală*, s-a modificat *cartă de joc* (< fr. *carte à jouer*); în *carte de joc*, după cum reiese foarte clar din următoarele versuri ale poeziei *Satiră. Duhului meu* de Grigore Alexandrescu :

„Trageți toți câte o *carte* : domnule ești cu mine
Sezi mă rog împotrivă și vezi de joacă bine”¹.

Sau la plural :

„Negreșit, îmi vei zice, țin minte ce îmi place
Dar *cărțile* cu mine e greu să se împace”².

Fără să existe indicii sigure de datare³, se poate afirma cu certitudine că poezia lui Gr. Alexandrescu a fost scrisă cel mai târziu în anul 1842 (când a fost publicată pentru prima oară), iar *cărțile poştale* au apărut, la noi, cel mai devreme în anul 1872, când am văzut că au fost introduse și în Franța. Deoarece în cazul lui *carte de joc* identificarea cu *carte* (1) s-a putut realiza fără intervenția vreunei legături de ordin semantic (și încă înainte de a fi devenit *cartă poştală* > *carte poştală*) sîntem îndreptățiți să credem că nici în cazul celui din urmă sensul n-a jucat decît un rol minim în producerea etimologiei populare.

Nu începe nici o îndoială că, în vorbirea unor indivizi, de la *cartă -carte* s-a putut trece direct la *carte-cărți*. În acest fel *carte* (1) și *carte* (2) au devenit, încă de mult, omonime pentru o parte dintre vorbitori. Limba literară însă a acceptat confuzia celor două cuvinte, inițial, numai la plural. Și aceasta fiindcă în loc de o *cartă* (de vizită, intrare etc.) — două *carte* s-a spus din ce în ce mai mult, o *cartă* — două *cărți* (datorită, desigur, și binecunoscutei tendințe de modificare a formei pluralului la substantivele feminine. Cf. *coale* > *coli*; *școale* > *școli*, și mai ales *harte* > *hărți*, plural relativ recent). Așa cum *harte* a devenit *hărți*, la fel și *carte* (sing. *cartă*) s-a transformat în *cărți* (prin schimbarea desinenței *e* în *i* sau prin simpla confuzie cu pluralul lui *carte* „volum”).

Un argument peremptoriu în sprijinul supoziției că omonimia s-a realizat, în limba literară, inițial numai la plural, găsim în recomandarea pe care o făcea, în 1944, *Dicționarul ortografic al limbii romîne*⁴ de Ștefan Pop, unde se preconiza scrierea *cartă — cărți* (*cartă de vizită, cartă poştală, cartă de membru, cartă de intrare* etc.), nu *cartă — carte*, cum s-a scris și s-a spus la început.

De la *cartă — cărți* a fost foarte ușor să se ajungă la *carte — cărți*, nu prin refacerea unui singular care exista deja, ci prin înlocuirea formei

¹ Gr. Alexandrescu, *Opere*, ediție critică îngrijită de I. Fischer, ESPLA, 1957, vol. I, p. 190.

² *Idem, ibid.*, p. 191. Forma de plural apare deja la Neculce : „... și să giuca în cărți cu dînsul” (*op. cit.*, p. 121). Existența lui *carte de joc* în limba veche dovedește că, înainte de a fi fost împrumutat din franceză, cuvîntul n-a putut veni și din alte limbi (cf., de pildă, rus. *угральная карта*).

³ Vezi și precizările lui I. Fischer din *Note și variante* la ediția citată, p. 485.

⁴ Vezi ediția a IV-a, București, 1944, Ed. Cartea romînească, p. 46.

neologice *cartă* prin vechiul cuvînt romînesc *carte*. Din parțială, cum a fost la început, omonimia a devenit integrală și în limba literară [sing. *carte* (1,2) — pl. *cărți* (1, 2)].

În urma întregii discuții este evident că în cazul lui *carte* avem nu un cuvînt polisemantic cu două sensuri fundamentale („volum” și „bucată de carton”), ci două cuvinte devenite omonime prin etimologie populară. Pentru limba romînă ele au de fapt și etimologii diferite [1. lat. *charta*; 2. fr. *carte* (< lat. *charta*)]. Din aceste cauze fiecăruia dintre cele două cuvinte trebuie să i se consacre în dicționare cite un articol separat, nu într-unul singur să fie tratate amîndouă — greșeală evidentă, care ne întîmpină în toate dicționarele noastre.

II

În cazul cuvîntului *roată* care, în terminologia militară, înseamnă „companie de soldați” avem, după cum vom vedea, o etimologie populară complicată eventual cu analogia. Tiktin (DRG, tom. III, p. 1332) și CADE (p. 1075) deduc cuvîntul din pol. *rota*, iar Șăineanu (DU, p. 551) arată cu dreptate că el ne-a putut veni și din rut. rus. *pořna* < germ. *Rotte* „ceată, pluton”¹. Ar fi aici încă un exemplu de ceea ce acad. Al. Graur a numit cu un termen atît de potrivit „etimologie multiplă”². Nici unui dintre autorii dicționarelor citate și, după cite știm, nici altcineva n-a arătat cum s-a ajuns de la *rota* la *roată*. În mod normal pol. rut. rus. *rota* trebuia să devină în romînește **rotă* (pl. *rote*) și aceasta fiindcă, în momentul intrării acestui cuvînt în limba noastră, nu mai acționa (ca fenomen fonetic) legea diftongării lui *o* accent. în pozițiile *ă*, *e*.

Este foarte adevărat că *o* (la fel ca și *e* accent.) nu s-a diftongat numai în cuvintele de origine latină (*cōma* > *coamă*; *cōsta* > *coastă* etc.), ci și în multe cuvinte de origine slavă (*kosa* > *coasă*; *pola* > *poală* etc.) și mai puțin de alte origini (ngr. *κόλλα* > *coală*; tc. rus. *orda*; pol. ceh. *horda* > rom. (h)*oardă*; rut. *Korba* „manivelă” > mold. *coarbă* etc.).

Mai mult, există numeroase neologisme, în special de origine franceză, la care *o* accent. s-a diftongat (*perioadă* < fr. *période*; *persoană* < fr. *personne* etc.) sau manifestă tendința de a se transforma în *oa* (*pedagoagă*, *ipohoandră*³, *coastă* (= *costă*), *evoacă* etc.⁴).

În toate aceste cazuri, prezența diftongului *oa* se explică însă prin analogie cu situația normală pe care o întîlnim la elementele moștenite

¹ Vezi și C. von Sanzewitsch, *Die russischen Elemente romanischen und germanischen Ursprungs im Rumänischen*, în *Jahresber.*, II (1895) p. 208.

² Al. Graur, SCL, I, 1950, fasc. 1, p. 22 urm. și *Studii de lingvistică generală*, Editura Academiei R.P.R., 1955, p. 26 urm.

³ Vezi și Iorgu Iordan, *Limba romînă actuală*, ediția a II-a, p. 27.

⁴ Cf. și *boambă* f.l.d. „bombă” (< it. *bomba*; fr. *bombe*) care apare de trei ori în poezia *Peneș Curcanul* de V. Alecsandri (*Poezii*, tom. al II-lea, ESPLA, 1955, p. 179, 180).

din latină, care au diftongat, aproape fără excepție, pe *o* accent. sub influența unui *ă* sau *o* din silaba următoare¹. Din cele spuse mai sus s-ar putea înțelege că (așa cum *e* accent. s-a diftongat în atâtea elemente nelatine) se putea foarte ușor diftonga și în *rota*. În felul acesta discuția s-ar termina foarte repede, dar concluzia n-ar rezista criticii. Celor care ar inclina să creadă că *roată* se explică exclusiv prin analogie, li s-ar putea obiecta că există un mare număr de elemente străine care „nu s-au supus regulii de a avea *oa* în poziția *ă*, ci au păstrat și continuă să păstreze pînă azi pe *o* accent. al lor, deși în silaba următoare se află „un *ă*” (Iordan *op. cit.*, p. 201).

Iată exemple de cuvinte care n-au diftongat pe *o* accent. în silabă închisă sau deschisă (am ales în special elemente de aceeași origine ca și *roată* < pol. ucr.rus. *rota*): *poștă* (care în limba veche suna *pocita*) < rus. *noŭma*; *mordă* < rus. ucr. pol. *morda* „bot, mutră” (Cihac, II, 203); *cozbă* < rus. ucr. pol. *kobza*; *lotcă* < rus. ucr. *лодка*; *droșcă* „birjă” < ucr. *Ѡрошкa* (după rus. *Ѡрошкy*); *torbă* < rus. ucr. sîb. ceh. *torba*; *cofă* < bulg. sîb. ucr. *kofa*; *șobă* < ung. *szoba* (direct sau prin intermediul bulg. srb. te. *soba*); *iotă* < ngr. *ἰῶτα* etc.

Judecînd după acest fapt (și după altele) sintem îndreptățiți să credem că nici *o* accent. din *rota* nu s-a diftongat sau mai bine-zis nu era obligatoriu să se diftongheze. Și aceasta cu atît mai mult, cu cît *rota* (la fel ca și cuvintele enumerate mai sus) nu avea decît o singură formă — pe aceea de genul feminin. Or, după cum se știe, substantivele care au un singur gen, au diftongat și diftonghează și astăzi mai greu decît celelalte, la care prefacerea lui *o* accent. în *oa* se produce mult mai ușor datorită normei create de formele substantivele și adjectivele duble: *domn* — *doamnă*; *rob* — *roabă*, *rod* — *roadă*; *snob* — *snoabă*; *joc* — *joacă*; *gol* — *goală*; *copt* — *coaptă*; *mort* — *moartă* etc. Din acest punct de vedere se poate spune că a fost mai ușor să se ajungă la *profesoară* (pornindu-se de la masc. *profesor*) decît la *roată*, pornindu-se de la *rota*, care n-avea o formă paralelă pentru genul masculin. În principiu analogia nu poate fi eliminată din discuție, chiar dacă există unii factori care au împiedicat-o să acționeze cu ușurință. Mult mai sigură ni se pare însă intervenția etimologiei populare care luată, eventual, împreună cu analogia, ne dă cheia transformării lui *rota* în *roată*. Cînd a intrat în limba romînă, acest cuvînt a fost un adevărat neologism (chiar dacă astăzi îl simțim ca arhaic). Ca atîtea cuvinte noi, **rotă* a putut fi apropiat cu multă ușurință de un cuvînt vechi în limbă și care-i seamănă foarte bine ca formă. Acest cuvînt este *roată*, cu sensul de „cerc”, moștenit din latină (< *rota*). Din paronime, cum erau

¹ Vezi Iorgu Iordan, *Diftongarea lui e și o accentuați în pozițiile ă, e*, Iași, 1921 p. 39 și urm.

la început, cele două cuvinte devin monime, confundându-se din punct de vedere formal, așa cum s-au mai confundat, de pildă : *sfară* (< vsl. *skvara* „fum, miros de friptură”) cu *sfoară* (< ngr. *σφόρα*), în expresia „a da sfoară în țară”¹), vsl. *somă* (peștele) cu *somn* „sommeil” (< lat. *somnus*²) sau *ulcior* „furuncul al pleoapelor” (< lat. *hordeolus*) cu *urcior* (vasul) < lat. *urceolus*³.

Confuzia dintre **rotă* și *roată* s-a produs foarte de timpuriu (avînd în vedere că la Miron Costin cuvîntul apare sub ultima înfățișare) : „au dat... cu toate oștile năvală asupra Leșilor și înfrînsese o *roată* de leși” (în CADE, p. 1075) cf. și „Le-au dat și Hotchievici hatmanul ajutor [cazacilor] cu trei *roate* de nemți” (M. Costin, *Let.* I, p. 278 în Tiktin, DRG, tom. III, p. 1332)⁴.

Vechimea fenomenului pledează și ea în favoarea etimologiei populare care, de obicei, acționează asupra cuvintelor mai repede și dintru început, spre deosebire de analogie care, deși este mai frecventă în limbă, lucrează totuși mai lent.

Tot în favoarea etimologiei populare mai trebuie invocată și legătura semantică existentă între *roată*(1) și *roată*(2) (< **rotă*). Unul din sensurile derivate ale primului cuvînt și anume acela de „figură formată de mai multe ființe... așezate în formă de cerc” seamănă cu sensul propriu al lui *roată*⁵ „companie de soldați”. Iată cîteva citate semnificative :

„Cu pipa-n dinți, bătrînii *roată*
Vorbesc și rîd, lîngă ceaur”⁵

Cf. și „Împrejurul focului, stătura toți *roată*, pînă tîrziu de tot” (P. Bujor, în DLRLC, t. III, p. 764); „Făcîndu-se toți *roată* împrejurul mămăligii... ” (C. Hogaș, ibid.). Între *roată*(1) din expresii ca : „a sta, a se aduna, a se strînge și a se face *roată*” (adică cerc) și *roată*(2), elementul comun este ideea de grup sau colectivitate de ființe umane. Dacă acest sens al lui *roată*⁴ a existat în secolul al XVII-lea, a putut contribui și el la identificarea formală a celor două cuvinte.

Carte(2) și *roată*(2) constituie exemple interesante de etimologii populare care au fost consacrate de uzul general și pe care le-a acceptat și limba literară. Atracția pe care *carte*(1) și *roată*(1) au exercitat-o asupra paronimelor lor *cartă* și **rotă* a dus la apariția, în limbă, a unor cazuri de omonimie

¹ Al. Graur, *Studii de lingvistică generală*, Editura Academiei R.P.R., 1955, p. 34.

² S. Pușcariu, *Raport către comisiunea dicționarului* (DA, tom. I, 1, p. XXXI).

³ I. Iordan, *Arhiva*, XXXIX (1932), p. 56.

⁴ Dintre scriitorii moderni, dicționarele înregistrează cuvîntul la : Al. Odobescu, B. Șt. De-lavrancea, Camil Petrescu și M. Sadoveanu. Vezi exemple în CADE (p. 1075) și DLRLC (tom. III, p. 764).

⁵ Șt. O. Iosif, *Poezii*, Fundația pentru literatură și artă, p. 9.

rară, realizată prin etimologie populară. Când afirmăm că omonimia realizată prin etimologie populară este un fenomen rar (sau destul de rar într-o limbă) avem, desigur, în vedere numai acele omonime care au atins sistemul limbii, nu și multitudinea cazurilor de confuzii paronimice care nu au nici o perspectivă de generalizare: *adopta* (pentru *adapta*), *compliment* (pentru *complement*), *depărtat* (pentru *deportat*), *evolua* (pentru *evalua*), *nevroză* (pentru *nefroză*), *rază* (pentru *razie*) etc.
